

Piotr Wróbel<http://orcid.org/0000-0002-1332-4181>

Uniwersytet Jagielloński

piotr.wrobel@uj.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2022.3601.03

Dramat w rodzinie. Ostatnie lata życia Hürrem zwanej Roksolaną

STRESZCZENIE

Hürrem (ur. ok. 1505, zm. 1558), zwana w zachodnich źródłach Roksolaną (lub Roksana), należy do najbardziej barwnych postaci związanych z Turcją. Historia branki i niewolnicy, która w czasie swego pobytu w haremie sułtańskim (prawdopodobnie w latach 1521–1558) awansowała do roli żony sułtana i jednej z najbardziej wpływowych osób w imperium Osmanów, wywoływała żywe zainteresowanie już u jej współczesnych. Z czasem stała się inspiracją dla licznych artystów, pisarzy i twórców, wchodząc na trwałe do europejskiej kultury.

W rzeczywistości wiarygodnych informacji na jej temat jest niewiele. Wynika to z faktu, iż harem był miejscem izolowanym, a kronikarze osmańscy niechętnie pisali o kobietach. Pewniejsze informacje pochodzą od ludzi z Zachodu, ale oni mieli trudny dostęp do dworu sułtana. Dyplomaci weneccy i francuscy, często działający jak szpiedzy, gromadzili jednak starannie wiadomości z dworu, na marginesie donosząc o żonie sułtana. Głównie na podstawie ich relacji w artykule dokonano próby naszkicowania sytuacji Roksolany w ostatnich latach jej życia. Autor dochodzi do konkluzji, że choć udało się jej zdobyć i do końca życia utrzymać niezwykle silną, jak na kobietę, pozycję na dworze, jednak wprowadzone zmiany nieuchronnie prowadziły do rodzinnego dramatu, jakim było zamordowanie na rozkaz syna Selima jej drugiego syna Bajezyda wraz z wnukami.

SŁOWA KLUCZE: Turcja, Hürrem, Roksolana, harem, Osmanowie, starość

ABSTRACT

Family Drama. Last Days of Life of Hürrem, Known as Roksolana

Hürrem (born ca. 1505–1558), called Roxelana (or Roxana) in Western sources, is one of the most colorful characters associated with Turkey. The story of a captive and slave who – during her stay in the Sultan's harem (probably

Sugerowane cytowanie: Wróbel, P. (2022). Dramat w rodzinie. Ostatnie lata życia Hürrem zwanej Roksolaną. © *Perspektywy Kultury*, 1(36), ss. 19–34. DOI: 10.35765/pk.2022.3601.03.

Nadesłano: 30.12.2021

Zaakceptowano: 01.03.2022

between 1521 and 1558) – was promoted to the role of the sultan's wife and one of the most influential people in the Ottoman Empire aroused keen interest among her contemporaries. With time, it became an inspiration for numerous artists, writers, and creators, entering European culture for good. In fact, there is little reliable information about her, due to the fact that the harem was an isolated place and the Ottoman chroniclers were reluctant to write about women. More certain information came from Westerners, but they did not have much access to the Sultan's court. However, Venetian, French, and other diplomats – often acting like spies – carefully gathered information from the court, informing in passing of the sultan's wife. Mainly on the basis of their accounts, the article attempts to draw a picture of Roxelana's later years. The author concludes that although Roxelana managed to gain and maintain an extremely strong position at the court, the changes inevitably led to family drama. Her beloved son, Bayezid, was murdered along with his children on the orders of the second her son of Selim.

KEYWORDS: Turkey, Hürrem, Roxolana, harem, Ottomans, old age

Hürrem (ur. ok. 1505, zm. 1558), zwana w zachodnich źródłach Roksolaną (lub Roksana), należy do najbardziej barwnych postaci związanych z Turcją. Historia branki i niewolnicy, która w czasie swego pobytu w haremie sultańskim (prawdopodobnie w latach 1521–1558) awansowała do roli żony sultana i jednej z najbardziej wpływowych osób w imperium Osmanów, jak wskazują relacje dyplomatów, wywoływała żywe zainteresowanie już u jej współczesnych. W następnych stuleciach stała się inspiracją dla licznych artystów, pisarzy i twórców, wchodząc na trwałe do europejskiej kultury (Yermolenko, 2010). Roksolana stała się jedną z postaci Orientu, który wraz z upadkiem militarnym Turcji przestał być groźny, a raczej zaczął przyciągać swą odmiennością i egzotyką. Odrealniony dwór sultana – wezyrowie, eunuchowie i oczywiście kobiety z haremu – zwracał szczególną uwagę¹. Wokół fascynującej postaci Roksolany zaczęły narastać zmyślenia. Do tej kategorii zaliczyć należy wiadomość podaną już w początkach XVII w. przez Samuela Twardowskiego, iż późniejsza sultanka miała być córką popa z Rohatyna (Abrahamowicz, 1988, s. 543–545)². Tureccy historycy, szczególnie w ostatnim czasie, zwracają uwagę na konieczność odrzucenia mitów i nieporozumień, jakimi obrosły dzieje

1 Ewolucję w odbiorze Turcji w świecie zachodnim oddają przykładowo prace, zob.: Ingram, 2015, s. 6–13, 17–46; Grosrichard, 1998, s. 19–25, 126–142, 150–165; Bisaha, 2004, s. 174–187; Soykut, 2001, s. 148–153.

2 W zmodyfikowanej wersji sultanka zyskała nawet imię i nazwisko – Aleksandra Lisowska.

Turcji, i wypracowania ich nowej koncepcji na podstawie źródeł³. Niestety, jak zauważają, w przypadku Hürrem źródła osmańskie mają ograniczoną wartość. Wynika to m.in. z przyczyn kulturowych. Doğan Gün zwraca uwagę, iż osmańscy dziejopisarze (inaczej niż ludzie Zachodu) niechętnie wspominali o haremie i mieszkających tam kobietach, a jeśli już, to mieli tendencję do demonizowania ich roli. Reformator z końca XVI w. Hasan Kafi Al-Aksari, w traktacie nawołującym do reformy, uznał „szanowanie kobiet i słuchanie ich rad” za jedną z czołowych oznak wcześniejszego zepsucia rządów. W podobnym duchu wypowiadał się na ten temat w 1599 r. Şeyhülislam Sunnulah Efendi (Gün, 2019, s. 136). İbrahim Peçevi, którego *Historia* stanowi ważne źródło dla dziejów panowania Sulejmana Wspaniałego, w zasadzie nie dostrzegł postaci Hürrem ani jej córki Mihrimah, choć obie odegrały bardzo znaczące role w niektórych wydarzeniach, a ich brak wypacza narrację. Natomiast całkiem sporo informacji podaje Peçevi o fundacjach Hürrem. Jest to jednak dość beznamiętny wykaz, w którym sama osoba donatorki pozostaje w cieniu (Peçevi, 1981, s. 298–300; Isom-Verhaaren, 2011, s. 64–85). Nie zmienia to faktu, iż intensywna działalność dobroczynna oraz patronat architektoniczny Roksolany to bardzo obszerny temat, wielokrotnie podejmowany zarówno przez tureckich, jak i zachodnich uczonych (Dumas, 2013a, s. 171–186; Sümertaş, 2008, s. 83–89). Podstawą badań są tu jednak nie tylko pisane źródła osmańskie, ale też materialne pozostałości w wielu przypadkach istniejące do dziś. I na tym polu Hürrem wytyczyła nowe granice. Oczywiście meczety, łaźnie, karawanseraje, szpitale i kuchnie dla ubogich fundowane były przez kobiety osmańskie z elit już wcześniej⁴. Jak jednak podkreślają niektórzy badacze (N.C. Akçıl Harmankaya, D. Gün), małżonki sultana w czasach przed Sulejmanem umieszczały swe fundacje (*vakıf*) na prowincji, były też one (ze względu na ograniczone dochody kobiet) dość nieliczne. W odróżnieniu od nich fundacje Hürrem znajdują się w głównych centrach politycznych (Stambuł, Adrianopol, Bagdad) i religijnych (Jerozolima, Mekka, Medyna) imperium⁵. Trudno określić, w jakim stopniu jej działalność na tym polu była efektem spontanicznej pobożności, a na ile jej wyrafinowaną manifestacją, założoną na pozyskanie

3 Kluczowe znaczenie ma tu wydana przed dekadą obszerna praca A. Akgündüza i S. Oztürka. Warto zwrócić uwagę na część odnoszącą się do Sulejmana Wspaniałego, a zwłaszcza do rzeckomej inspiracji Roksolany w zabójstwie księcia Mustafy. Zob.: Akgündüz i Oztürk, 2011, s. 183–300, szczególnie s. 191–192.

4 Informacje o fundacjach kobiet znajdujemy m.in. w: Moutafchieva, 1981, s. 77, 161–163, 228–229.

5 Fundacje kobiece były znacznie liczniejsze niż można by oczekiwać – w Adrianopolu w XVI–XVI w. stanowiły ok. 20% wszystkich fundacji, natomiast w Kairze w XVIII w. nawet 25%; zob.: Gün, 2019, s. 152–156; Akçıl Harmankaya, 2019, s. 333–337, 346–358.

przychylności społeczności przez pierwszą w dziejach imperium byłą niewolnicę chrześcijańską podniesioną do godności żony sułtana (*haseki sultan*)⁶.

Istotę reformatorskiej roli, jaką odegrała Hürrem, znakomicie uchwyciła amerykańska badaczka Leslie Peirce w swym wydanym w 1993 r. pogłębionym studium dotyczącym haremu sułtańskiego. Zwróciła uwagę, iż przełamała ona trzy fundamentalne zasady obowiązujące dotychczas na sułtańskim dworze: po pierwsze, matka potomka sułtana miała tylko status konkubiny, a nigdy żony; po drugie, sułtan z jedną kobietą miał tylko jednego potomka; po trzecie, matka księcia (*şehzade*) zawsze przebywała wraz z nim w prowincji, którą otrzymywał w zarząd, była zatem daleko od stolicy i samego sułtana (Peirce, 2013, s. 58–65). Można jeszcze dodać spostrzeżenie C. Imbera, iż dotąd funkcja żon sułtańskich była raczej polityczna niż prokreacyjna i pozostawały one „sterylne” (Imber, 2018, s. 119–122; Czamańska, 2013, s. 47–63).

Peirce po kilkunastu latach badań wydała obszerną i obecnie najlepszą biografię Roksolany (Peirce, 2017, wyd. ang.; Peirce, 2018, pol. tłum.). Choć do opisu wydarzeń wykorzystwała szeroki zestaw zróżnicowanych źródeł, można dostrzec, iż najcenniejsze okazały się relacje przybyszów z Zachodu. Nawet tureccy badacze przyznają, iż – wobec wspomnianej wyżej specyfiki źródeł osmańskich – by uchwycić bardziej realny, ludzki obraz Hürrem, trzeba odwołać się do spostrzeżeń zachodnich dyplomatów. Najpierw Wenecjanie, a potem też Francuzi i wysłannicy cesarscy skrzętnie zbierali informacje pochodzące z otoczenia sułtana, niekiedy dotyczące spraw prywatnych, a nawet intymnych. Nie było to łatwe, gdyż dwór sułtański (z pałacem Topkapı na czele) był miejscem izolowanym, pilnie strzeżonym i hierarchicznie uporządkowanym (Freely, 2017, s. 43–59; Imber, 2018, s. 184–196; Lybyer, 2015, s. 91–106). Obszerną relację o dworze z początków panowania Sulejmana Wspaniałego i strzegących go eunuchach, strażnikach i żołnierzach przekazał m.in. Teodor Spandounes (Sathas, 1890, s. 206–220; Wróbel, 2021, s. 18–20; Lybyer, 2015, s. 91–106). Na tym tle zdumiewa skuteczność działania weneckiego bailo Marco Veniera, który potrafił przełamać bariery i uzyskać informacje bezpośrednio od wpływowej anonimowej damy z haremu (Gürkan, 2017, s. 74).

Doniesienia kupców i dyplomatów pozwalają nam śledzić kolejne etapy kariery Roksolany w haremie. Wspomniany wcześniej T. Spandounes wzmiankował: „obecny cesarz Sulejman, miał czwórkę dzieci z Czerkieską, ale jego najstarszy syn jest innej kobiety” (Sathas, 1890, s. 207). Pomijając fakt, iż Roksolana została uznana za Czerkieskę,

6 Szerzej o tym: Akçıl Harmankaya, 2019, s. 339, przyp. 1.

stwierdzenie o czwórce dzieci jest zgodne z naszą wiedzą o jej potomstwie (Mehmed urodził się w 1521 r., Mihrimah w 1522 r., Selim w 1524 r., Abdullah w 1525/26 r. [zmarł w dzieciństwie], Bajezyd w 1527 r., Jihangir w 1531 r.). Wspomniany pierworodny „z innej kobiety” to Mustafa syn Sulejmana i Mahidevran, który urodził się ok. 1514 r. (Peirce, 2018, s. 21, 57–58, 105, 107).

O największym sukcesie Hürrem dowiadujemy się z krótkiej wzmianki w raporcie weneckiego ambasadora Danielle de Ludoviciego, który w dniu 3 czerwca 1534 r. poinformował swój senat o ślubie przebywającej w seraju „Rusinki” z sultaniem (Alberi, 1840, s. 29). Z genueńskiego (niedatowanego) źródła wiemy o wielkich uroczystościach, jakie się wtedy odbyły, m.in. o turnieju z udziałem rycerzy muzułmańskich i chrześcijańskich (Peirce, 2018, s. 61–62).

Wbrew dotychczasowym zasadom w następnych latach Hürrem niemal stale przebywała przy mężu w Stambule. Nawet gdy jej synowie kolejno otrzymali w zarząd prowincje, ich matka mieszkała z Sulejmanem. Jej wpływ na postępowanie sultana był tak silny, iż współcześni tłumaczyli go sobie czarami i urokiem, co nam może się wydawać naiwne i zabawne. Radykalny wzrost znaczenia haremu i jego mieszkanek, jak zwrócił z kolei uwagę C. Imber, miał jednak przynieść w przyszłości bardzo poważne, dalekosiężne skutki polityczne i doprowadzić do okresu zwanego niekiedy „sultanatem kobiet” (Imber, 2018, s. 123–130).

Wpływ Roksolany dostrzegano także w konkretnych działaniach politycznych. Stanford J. Shaw uważał za oczywiste, że przyczyniła się ona w 1536 r. do upadku Ibrahima Paży, faworyta Sulejmana Wspaniałego i wielkiego wezyra (od 1523 r.). Co więcej, wspierac ją miał francuski ambasador, który „chętnie widziałby jako wielkiego wezyra kogoś bardziej zainteresowanego wojnami na zachodzie”. W koncepcji Shawa Roksolana uczestniczyłaby zatem w intrydze na skalę międzynarodową (Shaw, 2016, s. 167). Istotnie, rok 1536 był dość znaczący w relacjach francusko-tureckich z uwagi na zawarcie sojuszu, który wstrząsnął Europą. Wątpliwe jednak, by ówczesny ambasador Jean de La Forest, sprawujący swą misję w Stambule w latach 1535–1538, był w stanie zrealizować tak ambitny, morderczy plan (Barthe, 2016, s. 27, 106–108). Biografowie Sulejmana Roger Bigelow Merriman i André Clot nie obwiniają Roksolany za śmierć wezyra⁷. Podobne stanowisko zajęli H.J. Jenkins w biografii Ibrahima czy klasyk dziejów Turcji N. Iorga (Jenkins, 2015, s. 347–349). L. Peirce, analizując szerzej dostępne źródła (m.in. korespondencję

---

7 Roger Bigelow Merriman (2017, s. 109–110) pisze ostrożnie, iż „nigdy nie poznamy udziału Roksolany w tej tragedii”, natomiast André Clot (2017, s. 120–124) w ogóle o niej w kontekście tych wydarzeń nie wspomina.

Ibrahima), również stwierdziła, iż brak mocnych wskazówek na zaangażowanie Hürrem, choć zastrzega, iż upadek wielkiego wezyra zasadniczo był dla niej korzystny (Peirce, 2018, s. 221–223). Odwołując się do źródeł dyplomatycznych, warto wspomnieć, że wenecki bailo Domenico Trevisano w swym raporcie spisany w 1554 r., robiąc aluzję do śmierci Ibrahima, nie wspomina w ogóle o udziale Roksolany, choć poświęca jej kolejne akapity i zapewne dodałby jakąś sugestię, gdyby ze sprawą ją łączono (Alberi, 1840, s. 115).

Wiedząc, jak silny, ale i długotrwały był wpływ Roksolany na Sulejmana, jak wiele zwyczajów zostało naruszonych i jak doniosłe były dla państwa tureckiego tego skutki, nie sposób postawić pytania, z czego to wypływało. D. Gün, który na podstawie opisów i obrazów próbował odtworzyć wizerunek Hürrem, stwierdził, iż była niska i choć przypisywano jej dużo wdzięku i inteligencji, w jej epoce nie uważano jej za piękność (Gün, 2019, s. 138–142). Jeżeli nawet w młodości przyczyna tkwiła w uroku, czym wytłumaczyć jej pozycję w latach 50., gdy wiek nie sprzyjał urodzie?

Tymczasem wpływ Hürrem na sułtana w tym okresie nie słabł. Wenecki bailo Bernardo Navagero w raporcie z 1553 r. informował władze, iż sułtanka zadbała o to, by jej synowie dostali w zarząd prowincje bliskie stolicy, o pięć dni drogi od niej. Potężny beglerbeg Rumelii musiał się przebiec do odległej Ankary, aby zrobić miejsce dla Bajezyda w Karamanii. Aż 20 dni drogi do Stambułu miał Mustafa, ich przyrodni brat, który rezydował wówczas w Amasyi przy granicy z Persją. Sprawa była poważna, gdyż w realiach tureckich w wypadku nagłej lub przypadkowej śmierci sułtana ten z jego synów, który pierwszy znalazł się w stolicy i pozyskał stacjonujące tam oddziały, zyskiwał decydującą przewagę nad braćmi⁸.

Synowie Hürrem mieli różne charaktery. Tak opisywał ich Navagero:

[Selim] ...wykonuje swe zadania w sposób sprawiedliwy i dobry, ale często staje się okrutny. Z tego powodu ma reputację chciwego a ponadto oddanego pijaństwu..., natomiast [Bajezyd] ...skłania się do pokoju i nie jest człowiekiem wojny. Mimo, że wydało go to samo łono co Selima, nie kochają się nadmiernie wzajemnie i mówi się, że Bajezyd sprzyja Mustafie (Alberi, 1840, s. 76).

8 W opinii Navagero zwycięstwo w wyścigu o tron osiągnie Mustafa, choć Selim nie jest bez szans. Natomiast dwaj pozostali synowie Hürrem się nie liczą. Sułtan spodziewał się chyba wówczas tego samego, bowiem Weneccjanin pisze dalej, że kalekiemu Jihangirowi Sulejman miał pewnego razu powiedzieć z westchnieniem: „Synu Mustafa będzie kiedyś Wielkim Panem i odbierze życie wam wszystkim”; zob. Alberi, 1840, s. 76–77.

Z dalszej części raportu Wenecjanina wynika, że to Selim był w owym czasie faworytem matki w starciu z Mustafą (Alberi, 1840, s. 78).

Jesienią 1553 r. doszło jednak do wydarzeń, które radykalnie zmieniły sytuację. Na początku kampanii przeciw Persji zginął *şehzade* Mustafa, najstarszy syn Sulejmana oraz Mahidevran, zabity z rozkazu ojca⁹. Winą za śmierć księcia badacze często obciążali wielkiego wezyra Rüstema Paşę i jego teściową Hürrem. W pogłębionym studium z 2016 r. na bazie obszernego materiału źródłowego Z. Atçil zakwestionował tę powszechną też wśród badaczy narrację, wykazując, iż była to samodzielna decyzja Sulejmana (Atçil, 2016, s. 67–103). Podobną opinię wyraził turecki badacz w swej wcześniejszej dysertacji doktorskiej poświęconej Rüstemowi (Atçil, 2015, s. 114–116).

Niezależnie od tego, kto odpowiedzialny był bezpośrednio za śmierć, zgon Mustafy gwarantował objęcie tronu przez jednego z synów Roksolany i był dla niej korzystny. Jako matka nowego sułtana (*valide sultan*) miała teraz w każdym wypadku zagwarantowane nie tylko bezpieczeństwo, ale i silną pozycję na dworze. Przychodziły jednak ciosy. W listopadzie 1553 r. w Aleppo zmarł syn Hürrem – Jhangir, który (choć kaleki od dziecka) towarzyszył Sulejmanowi w wyprawie wojennej. Roksolanie pozostało troje potomstwa, bowiem najstarszy syn Mehmed zmarł już w 1543 r. w wyniku zarazy i został pochowany we wspaniałym meczecie *Şehzade* (Peirce, 2018, s. 311–315, 370–371, 375).

Sytuacja rodzinna Hürrem nie była prosta. Zgodnie z osmańskimi zasadami następstwa tronu równe prawo do jego objęcia mieli wszyscy mężczyźni potomkowie zmarłego sułtana (Inalcik, 2006, s. 71–76). W praktyce oznaczało to walkę między braćmi. Tym razem mieli to być jednak bracia rodzeni, a nie przyrodni. Przy tym, dla dobra państwa, jeden z nich wraz ze swym potomstwem męskim musiał zostać fizycznie wyeliminowany¹⁰. Stawiało to Roksolanę jako matkę i babkę w dramatycznej sytuacji. W ostatnich latach życia miała stać się uczestnikiem rywalizacji między swymi synami Selimem i Bajezydem, której końca nie doczekała.

Jak się wydaje, istotną rolę w wydarzeniach w tym czasie odegrała też córka Roksolany – Mihrimah. Córkom sułtana tradycyjnie przysługiwały szczególne względy i dysponowały też sporym majątkiem. Dzięki ich mariażom pozyskiwano wiernych stronników, wykorzystywano je w dyplomacji, prowadziły też szeroką działalność charytatywną. Rola Mihrimah, jak wykazały m.in. ustalenia J. Dumas i Ch. Isom-Verhaaren,

---

9 Na ten temat ważne źródło: *Relazione Anonima della Guerra di Persia*, zob. Alberi, 1840, s. 208–213.

10 O problemie zabójstwa braci nowego sułtana w państwie Osmanów w szerszym aspekcie prawnym, patrz: Ekinci, 2018, s. 1013–1046.

wykraczała jednak daleko poza ramy określone przez dotychczasowe zwyczaje w państwie osmańskim. Od 1539 r. zamężna była z Rüstemem Paszą, który od 1544 do 1553 r. i ponownie od 1555 r. do swej śmierci w 1561 r. piastował godność wielkiego wezyra. Choć małżeństwo nie było udane, Mihrimah czerpała z doświadczeń męża i jednocześnie troszczyła się o jego karierę. Zawsze faworyzowana przez Sulejmana Wspaniałego, jako *valide sultan* pozostała osobą bardzo wpływową na dworze także po jego śmierci, w okresie panowania swego młodszego brata Selima II (1566–1574) (Dumas, 2013b, s. 163–164, 176–177, 184–185, 257–260, 280–281, 289–292, 304–312, 335–337, 425–429; Isom-Verhaaren, 2011, s. 83–84).

W końcu 1553 r. całą rodzinę czekały jednak kłopoty. Niepopularny wśród ludu i wojska wezyr Rüstem Paşa został przez Sulejmana wykorzystany jako kozioł ofiarny, na którego zrzucono winę za inspirację do zamordowania Mustafy. Jeszcze w październiku 1553 r. został zdymisjonowany i zastąpiony przez drugiego wezyra Kara Ahmeda, uchodzącego za przyjaciela zabitego księcia. Dymisja wielkiego wezyra była chyba częściowo grą obliczoną na uspokojenie nastrojów¹¹. Czas sułtańskiej niełaski Rüstem przetrwał w pałacu swej żony w Stambule. Spostrzegawczy wenecki dyplomata Domenico Trevisano w raporcie z końca 1554 r. zwracał uwagę, iż Rüstem, choć pozbawiony godności, wciąż był aktywny publicznie i uważał, że dzięki wsparciu teściowej i żony wróci wkrótce na urząd w większej chwale niż miał poprzednio (Alberi, 1840, s. 117).

O okolicznościach upadku Rüstema w podobnym duchu informuje szerzej w swym pierwszym liście Ogier Ghiselin de Busbecq – ambasador cesarza Ferdynanda, który w styczniu 1554 r. przybył do Stambułu i widział się ze zdymisjonowanym wezyrem (Thornton, 1881, s. 111–118). Od Busbecq dowiadujemy się, iż Roksolana, chcąc usunąć ostatnie zagrożenie dla swego potomstwa, uknuła w tym czasie perfidną intrygę, w wyniku której Sulejman rozkazał pozbawić życia swego wnuka, a syna Mustafy, przebywającego z matką w Ghemlik (Thornton, 1881, s. 119–122).

Znamienne, iż opisując postać Sulejmana, którego Busbecq spotkał po raz pierwszy w obozie wojennym w głębi Turcji w czerwcu 1554 r., ambasador wysoko ocenił nienaganną postawę moralną pobożnego i sprawiedliwego sułtana. Dostrzegł jednak dwa ciemne punkty: zgładzenie syna oraz nadmierne oddanie swej żonie Roksolanie (Alberi, 1840, s. 159).

Dwa lata (1554–1556) Sulejman spędził na wyprawie wojennej przeciw Persji. U jego boku przebywał *şehzade* Selim, który był teraz jego najstarszym żyjącym synem (Allouche, 1983, s. 142–145). Roksolana

11 O. Bouquet pisał nie tylko o Rüstemie, ale też szerzej o roli zięcia *damad* sułtana, zob: Atçil, 2015, s. 114–117; Bouquet, 2015, s. 327–361.

roztropnie starała się utrzymywać stały kontakt z sultaniem. W płomien-nych listach, w których zapewniała go o swym oddaniu, nie omieszczała wstawiać się za wiernym niewolnikiem Rüstemem¹². Być może zbliżyła się też wtedy mocniej do syna Bajezyda, który – choć od 1546 r. był gubernatorem w Konyi – z rozkazu ojca w czasie wojny perskiej urzędował w Adrianopolu, stojąc na straży europejskich posiadłości imperium (Alberi, 1840, s. 116). Busbecq, który w 1555 r. przybył ponownie do Turcji jako ambasador Ferdynanda Habsburga, tak przedstawiał ówczesną sytuację w liście z 14 lipca 1555 r.: „Selim jako starszy jest przez ojca przeznaczony do objęcia po nim tronu. Roszczenia Bajezyda popierane są przez matkę, która jest mu bardzo oddana”. Według Busbecq Roksolanę ujmowało przede wszystkim posłuszeństwo młodszego syna. Dalej dyplomata stwierdza wprost: „gdyby zależało to od niej, to Bajezyd znalazłby się na tronie z wykluczeniem Selima” (Thornton, 1881, s. 179). Zatem po śmierci Mustafy Roksolana doszła do wniosku, że to młodszy i bardziej uległy Bajezyd, a nie starszy Selim, będzie lepszym sultaniem¹³.

Według Busbecq latem 1556 r. niespodziewanie doszło do wyda-żeń, w wyniku których Bajezyd mógł stracić głowę. Tylko szybka interwencja Roksolany ocaliła mu życie. Wiązało się to z wybuchem rebelii w północno-zachodniej Anatolii, na czele której stanął samozwaniec podający się za ocalonego księcia Mustafę. Wyparci z Azji Mniejszej buntownicy przenieśli się do północnej Grecji, a rebelia objęła Trację, Macedonię i Dobrudżę (Clot, 2017, s. 192). Bajezyd podjął dość ślamazarne kroki przeciw rebeliantom i bunt upadł dopiero po interwencji sultana, gdy samozwanca powieszono. Na torturach wydobyto jednak od schwy-tych zeznania obciążające młodego księcia. Sulejman podejrzewał zdradę i gotów był już stracić syna, gdy Roksolana, wstawiając się za nim, „błagała o życie syna i prosiła o oszczędzenie ich dziecka” (Thornton, 1881, s. 183). Łzy i zakłęcia żony (której sultan nie widział dwa lata) spowodowały, iż Sulejman zgodził się na spotkanie z synem pod Stambułem. Według Busbecq, Roksolana, chcąc zapewnić Bajezyda, że nie podzieli losu Mustafy, osobiście udała się na miejsce i zachęcała go do wejścia do namiotu ojca. Wiedziała, że ucieczka oznaczałaby przyznanie się do winy¹⁴. Fakt, że sultan darował życie synowi, który wrócił na

---

12 Treść listów za: Peirce, 2018, s. 371–376.

13 Warto zwrócić uwagę na pochodzący z końca 1554 r. raport D. Trevisana, który oceniając obu kandydatów do tronu, pisał: „Sultan Selim ma tęgą posturę i jest oddany kobietom i winu. Sult- tan Bajezyd jest bardziej delikatny i oddany książkom. Żaden z nich nie zdobył jednak takiej przychylności ludu ani janczarów, jaką miał sultan Mustafa”, zob. Alberi, 1840, s. 116.

14 L. Peirce, sugerując się zapewne milczeniem źródeł tureckich, które nie wspominają o udziale Bajezyda w awanturze pseudo-Mustafy, pomija dramatyczną relację Busbecq, stwierdzając lakonicznie: „Cała sprawa nie wyszła jednak księciu na dobre, ponieważ sultan uznał, że jego

swoje stanowisko, stanowi niewątpliwie dowód utrzymującego się wciąż wpływu Hürrem na męża.

Sukcesem mniejszej miary był powrót zięcia Roksolany, oddanego jej Rüstema Paży, na urząd wielkiego wezyra we wrześniu 1555 r. Wiązało się to z koniecznością usunięcia nominowanego trzy lata wcześniej Kara Ahmeda. Emocje po śmierci Mustafy opadły, więc stał się on zbędny. Tureckie źródła wprost mówiły w tym kontekście o „złowrogich intrygach szanownej małżonki sultana” (Peirce, 2018, s. 388). Busbecq nie wiązał sprawy wprost z Roksolaną. Według niego los pierwszego wezyra przesądzony był już wcześniej, bo sultanowi znane były rozboje i kradzieże popełnione przez niego jeszcze przed objęciem urzędu. Kara została odłożona, gdyż władca cenił jego żołnierską zręczność. Ambasador przyznał jednak, iż są tacy którzy sądzą, że wyłącznie chęć przywrócenia Rüstema zadecydowała o losie jego poprzednika. Niezależnie od szczegółów sprawy znów beneficjentami stały się Roksolana i jej córka Mihrimah.

W ostatnich dwóch latach życia Roksolany (1556–1558) jej sytuacja wydawała się ustabilizowana. Nie mamy na to świadectw źródłowych, musiała ją jednak nękać myśl o wyniku nieuchronnego starcia między synami. Oddany jej Rüstem Pasza (który przeżył ją o trzy lata) kontrolował sytuację, dzierżąc swe stanowisko do naturalnej śmierci w 1561 r., ale wobec woli sultana był bezsilny. Selim zbliżył się do ojca w czasie wspólnej wyprawy przeciw Safawidom w latach 1553–1555. Tymczasem Bajazyd został usunięty z bliskiej Stambułowi Konyi i przeniesiony do Kütahyi w północno-wschodniej Anatolii (Iorga, 1910, s. 126). Teraz w wypadku śmierci ojca obaj bracia (Selim od 1541 r. rezydował w Manisie) mieli równie daleko do stolicy.

Z późniejszej relacji ambasadora Marcantonio Doniniego złożonej w 1562 r. zdaje się wynikać, iż Hürrem pod koniec życia wraz z córką wspólnie spiskowały w celu osadzenia na tronie Bajazyda. Weneccjanin informował, że Mihrimah przy różnych okazjach wspierała brata pieniądze, a szczególnie niedługo przedtem, kiedy zdecydował się zbrojnie rozprawić z Selimem. Oskarżana przez Sulejmana Mihrimah miała się otwarcie przyznać, iż realizowała wolę matki, jaką ta wyraziła w swym testamencie (Alberi, 1855, s. 184). Nawet zza grobu Hürrem próbowała wesprzeć sprawę Bajazyda.

Wsparcie udzielone młodszemu synowi w ostatnich miesiącach życia nie wpłynęło na pogorszenie relacji Roksolany z Sulejmanem. Weneccjanin Antonio Barbarigo informował w swej relacji złożonej w 1558 r., iż sultanowi, który cierpiał na podagrę, lekarze zalecali, by spędzał zimy

---

syn zareagował na pojawienie się fałszywego Mustafy podejrzanie opieszale”, por.: Thornton, 1881, s. 187; Peirce, 2018, s. 379.

w Adrianopolu, jednak Roksolana dopóki żyła, rzadko pozwalała mu się oddalać, a on jej słuchał. Jak pisał Barbario: „była Panią jego życia”, ale też „bała się o swoje życie z powodu choroby” (Alberi, 1855, s. 148). Roksolana miała wówczas około 50 lat. Zauważony przez Wenecjanina strach przed śmiercią musiał wynikać z odczuwanych przez nią niedomagań. Jest to jedyna wzmianka przedstawiciela Zachodu wskazująca, iż żona sułtana czuła się chora przez dłuższy czas¹⁵.

W swym trzecim liście datowanym na 1 czerwca 1560 r. Busbecq informował, iż sułtan zimę 1557/1558 r. spędził, jak co roku, w Adrianopolu. Wynikało to nie tylko z troski o zdrowie. Sulejman chciał być bliżej ważnych wydarzeń, gdyż na granicy turecko-węgierskiej dochodziło do łupieżczych wypadków z obu stron (Thornton, 1881, s. 198). Ambasador nie wspomina o Roksolanie, ale wątpliwe, by towarzyszyła wówczas mężowi.

Co znamienne, dobrze poinformowany Busbecq nie wspomina o śmierci Roksolany, która nastąpiła 15 kwietnia 1458 r., ani o jej pogrzebie. Krótka wzmianka o Hürrem pojawia się tylko na marginesie relacji dotyczącej nieposłuszeństwa Bajezyda wobec sułtana i jego zbrojnego wystąpienia przeciw bratu wiosną 1459 r. Ambasador pisze, że dopóki żyła matka, był wobec niej posłuszny, ale gdy zmarła „sądząc, że znalazł się desperackim położeniu i że nie jest już związany obowiązkiem synowskim (...) podjął swój spór z bratem z jeszcze większą zażartością niż dotychczas” (Thornton, 1881, s. 265). Okoliczności śmierci Roksolany nie opisano też w relacjach weneckich. Tylko w liście ambasadora francuskiego Jeana de la Vigne’a wysłanym do biskupa d’Acqs dokładnie 15 kwietnia 1558 r., obok ważnej z punktu widzenia militarne informacji o wypłynięciu tureckiej floty na Morze Śródziemne, znalazł się passus:

La Assqui (Haseki) żona sułtana zmarła około drugiej godziny dnia ku wielkiej żałości S.H., Rüstema Paży i tych którzy zostali przez nią wyniesieni a teraz stracili jej poparcie, podstawę swej wielkości. Sułtan nosi tak wielki żal, że aż się postarzał. Powiada się, że na dzień przed jej śmiercią, sułtan przysiągł na duszę swego ojca Selima, że nigdy już nie zbliży się do kobiety.

Zdając sobie sprawę, jak ważną rolę odgrywała Hürrem na sułtańskim dworze, ambasador dodaje: „w każdym razie oczekujemy zmian po śmierci wspomnianej pani” (Charriere, 1850, s. 464–465, przyp. 1).

---

15 Mieszkancki haremu mogły liczyć na kompetentną i fachową pomoc medyczną. Dwór osmański miał liczny korpus medyczny, którego płace były wyższe niż w sułtańskich szpitalach. Problemem były usługi lekarzy z Zachodu, ale wiadomo, że córka Roksolany – Mihrimah korzystała z takiej pomocy. Szerzej na ten temat: Shefer-Mossensohn, 2011, s. 296–307.

Szczegóły na temat ostatnich dni życia, śmierci oraz pogrzebu Hürrem przynosi nam relacja Qutb al-dina al-Nahrawali, który wiosną 1558 r. przybył do Stambułu, aby w imieniu szeryfa Mekki prosić o usunięcie jednego z lokalnych osmańskich zarządców. Nahrawali, zgodnie z tureckim obyczajem, przed wysłuchaniem przez urząd w obecności sułtana zamierzał złożyć ciąg wizyt u dostojników tureckich, połączonych z przekazaniem licznych darów. W jego planach były także odwiedziny żony sułtana (*haseki*). Spotkany wcześniej główny lekarz sułtana stwierdził jednak, że „jest ona bardzo chora i ma ziemistą cerę”. Przewidując zapewne, iż może być kłopot z osobistym spotkaniem z Hürrem, medyk proponował, aby z daru przywiezionego dla niej wydzielić część dla jej córki *Hanim Sultan* (Mihrimah) żony wezyra Rüstema Paşy (Qutb al-din al-Nahrawali, 2005, s. 162–163). W czwartek 7 kwietnia Nahrawali udał się do Starego Pałacu, gdzie swą siedzibę miała Roksolana. Z relacji wynika, iż nie udało mu się z nią spotkać, przekazał tylko przez Ali Ağę przeznaczone dla niej liczne, drobiazgowo wymienione dary: tkaniny jedwabne i bawełniane, bele jedwabiu, muślinu, a także jedwabne kaftany, kamizele, serwety oraz szarfy i pasy (Qutb al-din al-Nahrawali, 2005, s. 175–176). Tydzień później Nahrawali zapisał:

Matka księżąt zmarła w piątek 26 Jumada II 544 roku. Od pewnego czasu podupadała na zdrowiu. Przyczyną jej choroby była kolka wynikająca ze spożywania świeżych ryb. Choroba osiągnęła swój szczyt, ale utrzymywano to w tajemnicy. Była założycielką wspaniałych nabożnych fundacji w dwóch wzniosłych Świętych Miejscach w Jerozolimie i w wielu innych miastach. (...) Sułtan podziwiał ją i miał dla niej wielki szacunek. (...) Sułtan doznał ogromnego smutku z powodu jej odejścia (Qutb al-din al-Nahrawali, 2005, s. 200–201).

Nahrawali jako jedyny dał nam krótki opis pogrzebu Hürrem.

Wezyrowie nieśli jej [ciało] aż do meczetu sułtana Bajezida. Wielki mufti modlił się za nią na placu sułtana Bajezida i opuścił ją do grobowca. Stambuł był wstrząśnięty jej śmiercią a jego mieszkańcy rozdawali obficie jałmużnę¹⁶.

Śmierć zaoszczędziła Hürrem widoku walczących synów. Uknięta kilka miesięcy później intryga wielkiego wezyra Rüstema Paşy, mająca

16 Opis, ten niewątpliwie prawdziwy, wzbudza zdziwienie, gdyż sugeruje, że Roksolana została pochowana w meczecie Bajezida II. L. Peirce uznaje, że tylko uroczystości pogrzebowe odbyły się w meczecie Bajezida, dużym i bliskim Starego Pałacu, natomiast ciało złożono w Sulejmanije. Por.: Qutb al-din al-Nahrawali, 2005, s. 201–202; Peirce, 2018, s. 398.

na celu skompromitowanie Selima, dała skutek przeciwny do zamierzonego. Bajezyd, potraktowany jak buntownik, został w maju 1559 r. pobity w bitwie przez Selima wspieranego przez wojska ojca. Ucieczka na dwór Safawidów była tylko czasowym odwleczeniem wyroku. Bajezyd, wydany za znaczną sumę, wraz z synami został zamordowany przez ludzi swego brata (Clot, 2017, s. 193–195).

Jak wynika z wyżej przedstawionego materiału, dzięki swej niezwyklej osobowości Hürrem wywarła tak silny wpływ na Sulejmana Wspaniałego, że zmienił on wiele zasad obowiązujących dotychczas na osmańskim dworze. Jak stwierdzają badacze, miały one przynieść w przyszłości doniosłe konsekwencje nie tylko dla dynastii, ale dla całego państwa osmańskiego. Roksolana nie tylko zdobyła, ale zdołała utrzymać aż do śmierci swą niezwykle silną pozycję na dworze, lecz zmiany, których była przyczyną, nieuchronnie prowadziły do rodzinnego dramatu, jakim była rywalizacja między rodzonymi braćmi, a w konsekwencji zamordowanie na rozkaz syna Selima jej drugiego syna Bajezyda wraz z jej wnukami. Za sukcesem krył się osobisty dramat.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Alberi, E. (1840). *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato* ser. 3, vol. 1. Firenze: Tipografia e calcografia all' insegna di Clio.
- Alberi, E. (1855). *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato* ser. 3, vol. 3. Firenze: Tipografia e calcografia all' insegna di Clio.
- Charrière, E. (1850). *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople*, vol. 2. Paris: Imprimerie Nationale.
- Peçevi, İ. (1981). *Peçevi Tarihi*, hazırlayan B.S. Baykal, vol. 1. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Qutb al-din al-Nahrawali (2005). *Journey to the Sublime Porte, The Arabic Memoir of a Sharifian Agent's Diplomatic Mission to the Ottoman Imperial Court in the era of Suleyman the Magnificent*, transl. by R. Blackburn, Beirut Texts and Studies 109. Würzburg: Ergon Verlag Würzburg.
- Sathas, N.C. (1890). *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*. T. 9. Paris: Maisonneuve et Cie Éditeurs.
- Thornton, Ch. (1881). *The Live and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, vol. 1–2. London: C. Kegan Paul & Co.

Opracowania

- Abrahamowicz, Z. (1988). Roksolana. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 31. Kraków: PAN, PAU.
- Akçıl Harmankaya, N.Ç. (2019). Osmanlı'nın Hayırsever Kadın Banisi: Hürrem Sultan. W: *Düşünce-Edebiyat ve Tarih Araştırmaları*. İstanbul: Hyperyayın.
- Allouche, A. (1983). *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict 906–962 (1500–1555)*. Berlin: Klaus Schwartz Verlag.
- Atçıl, M.Z. (2015). *State and government in the mid-sixteenth century Ottoman Empire: The grand vizierates of Rustem Pasha (1544–1561)*. Ann Arbor: Pro-Quest Dissertations & Theses.
- Atçıl, Z. (2016). Why did sultan Süleyman the Magnificent execute his son şehzade Mustafa in 1553? *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, 46, 67–103.
- Barthe, P. (2016). *French Encounters with the Ottomans 1510–1560*. London–New York: Routledge.
- Bisaha, N. (2004). *Creating East and West. Renaissance Humanists and the Ottoman Turky*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bouquet, O. (2015). The Sultan's Sons-In-Law. Analysing Ottoman Imperial Damads. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 58 (3), 327–361.
- Clot, A. (2017). *Sulejman Wspaniały i jego wspaniałe stulecie*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Czamańska, I. (2013). Chrześcijańskie małżonki sultanów tureckich. Małżeństwa polityczne w Imperium Osmańskim w XIV i XV wieku. *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*, 20, 47–63.
- Dumas, J. (2013a). Conscience dynastique et familiale dans le patronage architectural des princesses ottomanes à la époque modern. W: S. Frommel i J. Dumas (red.), *Batir au féminin? Traditions et stratégies en Europe et dans l'Empire Ottoman*. Paris: Editions Picard, 171–186.
- Dumas, J. (2013b). *Les perles de nacre du sultanat. Les princesses ottomanes (mi-XVe– mi-XVIIIe siècle)* [Thèse dirigée par Gilles Veinstein Professeur au Collège de France, Directeur d'Études à l'EHESS] [Soutenue le 19 juin 2013]. Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales.
- Ekinci, E.B. (2018). Fratricide in Ottoman Law. *Belleleten*, 82 (295), 1013–1046.
- Freely, J. (2017). *Prywatne życie sultanów. Sekrety władców imperium osmańskiego*. Kraków: Znak Litera Nova.
- Goodwin, G. (2008). *Prywatny świat kobiet otomańskich*. Warszawa: Bellona.
- Grosrichard, A. (1998). *The Sultans Court. European Fantasies of the East*. London–New York: Verso.
- Gün, D. (2019). Bir saraylı hanım sultan: Hürrem. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38 (65), 135–168.

- Gürkan, E.S. (2018). Laying Hands on Arcana Imperii. Venetian Baili as Spymasters in Sixteenth-Century Istanbul. W: P. Maddrell, Ch. Moran, I. Iordanau i M. Stout (red.), *Spy Chiefs. Intelligence Leaders in Europe, the Middle East and Asia*. Washington: Georgetown University Press, 67–96.
- Imber, C. (2018). *Imperium Osmańskie 1300–1650*. Kraków: Wydawnictwo Astra.
- Inalcik, H. (2006). *Imperium osmańskie, Epoką klasycyzmu*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ingram, A. (2015). *Writing the Ottomans. Turkish History in Early Modern England*. New York–London: Palgrave Macmillan.
- Iorga, N. (1909). *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 2. Gotha: Friedrich Andreas Perthes.
- Iorga, N. (1910). *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 3. Gotha: Friedrich Andreas Perthes.
- Isom-Verhaaren, Ch. (2011). Süleyman and Mihrimah: The Favorite's Daughter. *Journal of Persianate Studies*, 4.
- Jenkins, H.J. (2015). *Ibrahim Pasza wielki wezyr Sulejmana Wspaniałego*. Oświęcim: Napoleon V.
- Lybyer, A.H. (2015). *Władanie imperium osmańskim w czasach Sulejmana Wspaniałego*. Oświęcim: Napoleon V.
- Merriman, R.B. (2016). *Sulejman Wspaniały*. Oświęcim: Napoleon V.
- Moutaftchieva, V. (1981). *Le vakıf – un aspect de la structure socio-economique de l'empire Ottoman (XVe–XVIIe s)*. Sofia: Jusautor Sofia.
- Peirce, L. (2013). *The Imperial Harem. Women and sovereignty in the Ottoman Empire*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Peirce, L. (2018). *Roksolana władczyni wschodu*. Kraków: Wydawnictwo Astra.
- Shaw, S.J. (2016). *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, 1, 1280–1808. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Shefer-Mossensohn, M. (2011). A Sick Sultana in the Ottoman Imperial Palac: Male Doctors, Female Healers and Female Patients in the Early Modern Period. *Journal of Women of the Middle East and Islamic Worlds*, 9, 281–312.
- Soykut, M. (2001). *Image of the „Turk” in Italy. A History of the ‘other’ in Early Modern Europe: 1453–1683*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Sümertaş, F.M. (2008). Women and Power: Female Patrons of Architecture in 16th and 17th Century Istanbul. *Edinburgh Architecture Research*, 31, 83–89.
- Wróbel, P. (2021). Elity w Imperium Osmańskim w XVI w. w świetle traktatu Teodora Spandounesa pt. *O pochodzeniu Cesarzy Osmańskich*. *Perspektywy Kultury*, 2 (33), 9–29.

Piotr Wróbel – dr hab., prof. UJ, mediewista, zajmujący się dziejami Bałkanów i państw basenu Morza Śródziemnego w późnym średniowieczu. Od 1991 r. zatrudniony w Instytucie Historii UJ najpierw w Pracowni Dydaktyki Historii, a od 1993 r. w Zakładzie Historii Średniowiecznej Powszechnej. W 1997 r. obronił pracę doktorską, a w 2010 r. pracę habilitacyjną na Wydziale Historycznym UJ. W latach 2008–2011 kierownik studiów licencjackich mediteraneistyka; od 2012 r. kierownik Zakładu Historii Średniowiecznej Powszechnej; w latach 2012–2020 zastępca dyrektora, a od 2020 r. dyrektor Instytutu Historii UJ. Autor monografii: *Krzyż i Półksiężyc. Zachodnie Bałkany w latach 1444–1463* (Kraków 2000); *Dubrownik w latach 1358–1526. Organizacja przestrzeni* (Kraków 2010). Współautor przekładów (wraz z J. Bonarkiem) Filip de Diversis, *Opis Dubrownika* (Kraków 2004); Benedykt Cotruglio, *Księga o sztuce handlu* (Kraków 2007); Ludwik Tuberon de Crieva, *Pamiętniki o czasach moich* (Kraków 2016).